

UOT-811.512.1

Səhifə: 125-129

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.2.125>

Əsmər Kərimova  
Bakı Slavyan Universiteti

## AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ EKZOTİZMLƏRİN EKVİVALENTLİLİYİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

### XÜLASƏ

Qloballaşan dünyada dillərin qarşılıqlı təsiri tarixən olduğu kimi bu gün də özünü daha çox leksik yarusda hiss etdirir. Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsi türk dillərinin Oğuz qrupuna daxil olan, eyni kökdən törəyən dillər olmasına baxmayaraq, zamanla diferensiallaşma dilin lüğət tərkibinə də təsirsiz ötürməmişdir. Hər iki dildə alınma sözlərin yaranma yolları, ifadə vasitələri, ekvivalentliyi kimi məsələlər fərqliliklər mövcuddur. Ekzotizmlər də alınmaların funksional növlərindən biridir. Ekzotizm- fərqli dil və mədəniyyətlərin endemik xüsusiyyətlərini özündə daşıyan leksik vahidlərdir. Hər iki dildə eyniliklərlə yanaşı, fərqli formalarına da təsadüf olunur. Eyniliklər ərəb-fars mədəniyyətinin təsiri ilə yaranan ekzotizmlərdə izlənilir. Fərqliliklər vasitəsiz yolla, regional alınmalar fonunda nəzərə çarpır.

**Açar sözlər:** *ekzotizm, etnodil, leksik-semantik alınmalar, qohum dillərin müqayisəsi.*

**Giriş:** Dünya dillərindən hansının ilk yarandığını, daha ifadəli və zəngin olduğunu söyləmək çətinidir. Dillərin canlılığı, yaradıcılığı, saflığı birmənalı olaraq eyni deyildir. Hansı cəmiyyətdə, mühitdə var olması, hansı tarixi yol keçməsi, dünya dilləri arasındakı mövqeyi dili dəyişən və fərqləndirən başlıca faktorlardandır. Müxtəlif yaruslarda fərqli mövzular üzrə qohum olan dillər arasında ekvivalentliliyin olub-olmamasını araşdırmaq bəzi məqamlarda çətinlik yaradır. Çox zaman əldə edilən nəticələr göstərir ki, müqayisəyə cəlb olunan dillərdən biri digərinə nisbətən daha çox təsirə məruz qalmışdır. Alınmalar mövzusunda bu hal daha aşkar hiss edilir. Ekzotizmlər alınmaların növlərindən olub alınma mənşəlidir və dildə asanlıqla assimilyasiya olunur.

Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsində müxtəlif xalqların mədəniyyəti, dini, dili, sosial mühiti, özünəməxsus milli keyfiyyətlərini və adət-ənənələrini özündə əks etdirən sözlərə - ekzotizmlərə təsadüf edilir. Ekzotizmlər özündə xalqın mentallığından tutmuş tarixinə qədər bütün varlığını qoruyub saxlayır və yaşadır. Ekzotizmlərə dini dünyagörüşü, mərasimlərlə əlaqəli, hərbi rejim, silah-sursat və rütbə adları, tarixizmlər, pul vahidləri, geyim ənənələri, yemək adları, spesifik meyvə və tərəvəz adları, memarlıq abidələri, oyun növləri, ölçü vahidləri, toy adətləri, rəqslər, musiqi alətlərinin adları və s. aid edilir. Dili, dini, həyat tərzi oxşar olan bu iki xalqın nümayəndələri əsrlər boyu başqa-başqa dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqədə olduğundan fərqli mədəniyyətləri də mənimsəmişdirlər. “Dilləri böyük kütlələrə yayan şey mədəniyyətdir.” [3,135] Tarixən digər türk xalqları kimi Azərbaycan və Osmanlı türkləri də köçəri həyat tərzi sürmüşlər. Belə bir tarixi keçid fonunda həm başqa xalqların özünəməxsus keyfiyyətlərini almış, həm də mədəniyyətlərinə təsir etmişlər. “Peçenek, xəzər, həmçinin monqol-tatarların köçəri həyatını əks etdirən bəzi türkcizmlərin də rus dilinə təsiri vardır; kəmənd, daxma, qurşaq, dikdaban, sandıq, gözətçi və s.”[4, 117]

Yaxın regionda yerləşən dövlətlərlə ictimai-siyasi münasibətlər qarşılıqlı sözləşmə prosesinə də təsir etmişdir. Hər iki dildə ərəb və fars mədəniyyətinin uzun əsrlər təsiri səbəbilə oxşar ekzotizmlər çoxluq təşkil edir. Elə buna görə də, demək olar ki, ərəb-fars mənşəli ekzotizmlər ekvivalentlik təşkil edir. Məsələn, hər iki dildə *axirət (ər.)*, *azan(ər.)*, *baqqal(ər.)*, *fes(fars)*, *hilat(ər.)*, *məndil(ər.)*, *sərpuş(fars)-1.baş örtüsü*, *2. yeməyin soyumaması üçün üzərinə keçirilən örtü*, *ehsan(ər.)*, *qəhvə(ər.)*, *qədəh(ər.)*, *zəfəran(ər.)* və s. nümunələrində eyniliyi izləmək mümkündür. Dillərin qohumluğu, eyni soydan olması, qonşulluq münasibətləri, ortaq əlaqələrə

görə hər iki dildə bəzi Avropa mənşəli ekvivalent ekzotizmlərə də təsadüf olunur. Bəzi ekzotizmlərin mənbələri fərqli göstərsə də, həmin sözlər konkret isimlərdir və eyni mənanı ifadə edirlər. Məsələn, *balalayka(rus)/balalayka(rus)*, *panço(isp)/panço(isp)*, *müslim(fr.)/müslim(fr.)*, *velür(fr.)/velür(fr.)*, *mandarin(isp.)*, *mandarin(it.)* və s.

Ekzotizmlərə daha çox bədii və publisistik üslubda rast gəlinir. Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” romanı varvarizmlərlə zəngin olmasıyla yanaşı ekzotizmlərə də dəfələrlə rast gəlinir. “A bala, məktəbinizdə bufet var? Var. Bəs *ponçik* satmırlar? Ponçik nədi? -Bıy?! Xəmərdən girdə şeydir, içində də pavidla” [6,16] Y. Kemalın “İnce Memmed” əsərində “*Entarilerin*in içinde sıkışıp kalmış bir mendil buldu.” [5, 46]; “Eşkıyaların hepsi de kırmızı *fes* giymişti.” [5, 61] və başqa ekzotik leksika nümunələrə rast gəlinir.

Qloballaşan dünyada yeni ekzotizmlər əvvəlki əsrlərə nisbətə az yaranır. Artıq əsrlərdir var olan xalqın özünəməxsus ənənələri, mədəniyyəti, məhz həmin ərəziyə məxsus ekzotizmlər dəyişilməz qalır. Xalqlar, dövlətlər həmin dəyərlərə qarşı mühafizəkar yanaşır. Mədəniyyətlərarası əlaqələr artdıqca ekzotizmlər də fərqli xalqların təfəkkürünə, məişətinə və nəhayət dilinə daxil olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ekvivalent olub-olmamasından asılı olmayaraq ədəbi dilin lüğət tərkibində öz əksini tapan sözlərin böyük əksəriyyəti arxaikləşməyə doğru gedir, bəzilərisə artıq tarixizmlərdir. *Azərbaycan dilində* çervon(rus), çinovnik(rus), dəstəxan(fars), dəstfərman(fars), duşaxə(fars), farsunka(ing.), tənbur(ər.), *Türkiyə türkcəsində* ases(ər.), cembiyə(ər.), çarliston(ing.), kalfa (ər.), entari(ər.), kudüm(ər.), menşevik(rus), natır(ər.), şəhremeni(fars+ər.), şəhremaneti (fars+ər.) və s.

Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsinə keçən bir çox alınma sözlər kimi ekzotizmlər də ümumişləklilik qazanmışdır. Bu zaman proses əvvəl həmin mədəniyyət formasının xalqların şüuruna təsiri olur, daha sonra həmin söz ya olduğu kimi, ya da kalkalarmış forması dilə yansır. Məsələn, *weekend/ həftəsonu* sözü Amerikan mədəniyyəti üçün xas olan əvvəlcədən proqnozlaşdırılmış həftənin şənbə və bazar günləri üçün istirahət üçün nəzərdə tutulmuş fəaliyyət, yığıncaq mənasını ifadə edir. *Karaoke, sushi, tayt, holliven, kapuera, greyfut, çiya, milkşeyk, kapuçino* və s. sözlər hələ ədəbi dildə möhkəmlənməsə də danışıq dilində ümumişlək ekzotizmlərdəndir.

Ekzotizmlər mahiyyət etibarilə alınma sözlərdir. A. Qurbanov bu mövzuda yazır; “Dildə işlənən ekzotizmlər alınma sözə çevrilə bilər. Bu, əsasən, ekzotik sözün ifadə etdiyi əşya ilə birlikdə mənimsənilməsi zamanı olur. Ümumiyyətlə, ekzotizmlərin alınma sözə çevrilməsi prosesi dildə progressiv hadisədir. Bu hadisə dilin leksik tərkibinin zənginləşməsinə öz müsbət təsirini göstərir” [2, 277]. O.S.Axmanova hesab edir ki, “Ekzotizmlər dildə ümumi, bəzən spesifik sahələri əhatə edən və hələ vətəndaşlıq hüququ almamış əcnəbi sözlərdir.” [1, 70] Rus dilçiliyində bir çox məqamlarda ekzotizmləri etnoqrafizm və regionalizmlərlə sinonim termin kimi işlədirlər. Fikrimizcə, bir çox üslubi imkanlar baxımından qeyd edilən terminlər arasında incə fərqlər olduğu üçün onların sərhədləri müəyyənləşdirilməlidir. Bu hal tarixizmlər üçün də keçərlidir. Çünki ekzotizmlərin zamanla arxaikləşməsi dilin ən təbii prosesidir.

Ekzotizmlər leksikologiyada birmənalı şəkildə qarşılınmamışdır. Dilçilikdə ekzotizmləri dialekt sözlərlə eyniləşdirən yanaşmalar da vardır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, işlənmə arealına görə bu terminlər bir-birilə kəskin fərqlənirlər. Yaxud ekzotizmləri qeyri-ekvivalent sözlərlə də əvəzləyirlər. Burada neologizmlərə bənzədirsə də, əsaslı fərqliliklər də vardır. Sözlənən tərəf üçün bu və ya başqa söz neologizm ola bilər, ancaq ekzotizm etimon dildə dilin ən qədim varlığının göstəricisidir. Neologizmlərin daha çox elm və texnikanın inkişafı ilə qarşı dildə həmin məfhumu adlandıracaq ekvivalent söz olmadığından işlənir, lakin ekzotizmlər sözlənən tərəf üçün yad olan, lakin etimon dilin yerli çalarları, xalqın mentallığı özündə əks etdirən sözlərdir. Eyni zamanda neologizmlər yaxın zamanda bir çox dilin leksikasına təsir edir. Ekzotizmlər daha çox müəyyən tarixi dövrdə yolları kəşişən, ya qonşuluq əlaqələri səbəbilə bir dildən digərinə keçən leksik vahidlərdir.

Ekzotizmlər hər hansı etnodildən götürülən alınma sözlərdir. Azərbaycan dilində Türkiyə türkcəsiylə ekvivalent olmayan ekzotizmlər daha çox rus dili və vasitəsi ilə, gürcü və ingilis dillərindən keçən alınma sözlərdir. Türkiyə türkcəsində Azərbaycan dili ilə ekvivalent olmayan

ekzotizmlər, əsasən, fransız, yunan və italyan dillərindən götürülmüşdür. Həmin sözlər eyni zamanda dillərin lüğət tərkibində öz əksini tapmamışdır. Hər iki dildə bir-birilə ekvivalent olmayan ekzotizmlər aşağıdakılardır:

Dinlə əlaqəli adlar: *Azərbaycan dilində*- çərəkə (fars), deyr (ər.), dyaçok (rus), dyakon (rus), imamzadə (ər.+fars), şəbih (ər.), şəbihgərdan (ər.+fars), yəzdan (fars) *Türkiyə türkcəsində*- arasat (ər.), cizvit (fr.), diyakoz (yun.), hidrellez (ər.+fars), iftariyə (ər.), istihare (ər.), mahya (fars+ər.), regaip (ər.), sela (ər.), terapi (ər.), vaftiz (yun.)

Pul vahidləri: *Azərbaycan dilində*- çervon (rus.), əmniyyə (ər.) *Türkiyə türkcəsində*- drahmi (yun.), florin (it.), forint (mac.)

Musiqi alətləri: *Azərbaycan dilində*- dombra (qazax), domra (rus), tənbur (ər.), qoboy (fr.), qusli (rus) *Türkiyə türkcəsində*- darbukə (ər.), cümbüş (fars), trompet (fr.), obua (fr.)

Rəqs adları: *Azərbaycan dilində*- xabanera (isp.), menuet (fr.), *Türkiyə türkcəsində*- çarliston (ing.), sirtaki (yun.), çaçaça (isp.)

Xörək, içki adları: *Azərbaycan dilində*- barjom (gürcü), bulka (rus), buterbord (alm.), çexoxbili (gür.), eskimo (fr.), xarço (gürcü), xuruş (fars), monpası (fr.), paştet (alm), peşmək (fars), pirojki (rus), piroq (rus) *Türkiyə türkcəsində*- biftek (fr.), bisküvi (fr.), sandviç (ing.), ekler (fr.), humus<sup>2</sup> (ər.), ızgara (it.), muhallebi (ər.), penuvar (fr.), profiterol (fr.), şalgam (fars)

Geyim adları: *Azərbaycan dilində*- botinka (fr.), cemper (ing.), desert (fr.), drap (fr.), dublyonka (fr.), finka (rus), fufayka (rus), kisel (rus), norka (rus), vineqret (rus) *Türkiyə türkcəsində*- abiye (fr.), atlet (fr.), bermuda (fr.), bopstil (fr.), bluz (fr.), eşofman (fr.), dekolte (fr.), dantel (fr.), kazak (fr.), kerrake (ər.), mintan (fars), sako (it.), şifon (fr.), trençkot (ing.)

Vəzifə adları: *Azərbaycan dilində*- çinovnik (rus), deşik (rus), depeşa (fr.), dərban (fars)- qapıçı, dvoryan (rus), qubernator (lat.), serjant (rus), ulan (pol.), vzvod (rus) *Türkiyə türkcəsində*- belboy (ing.), haseki (ər.+fars), majeste (fr.), ulufe (ər.), riyala (it), mir (fars)

Memarlıq nümunələrinin adları: *Azərbaycan dilində*- bra (fr.), çarhovuz (fars), dərbar (fars), fligel (alm.), pandus (fr.), redut (fr.) *Türkiyə türkcəsində*- avlu (yun.), sahn (ər.), yalı (yun.), hol (ing.), eskiz (fr.), niş (fr.), veranda (fr.), şantiye (fr.)

Silah adları: *Azərbaycan dilində*- dəşnə (fars), katyuşa (rus) *Türkiyə türkcəsində*- arkebüz (fr.), arbalet (fr.), barbet (fr.), bazuka (fr.), brovnik (ing.), girz (fars), kapsül (fr.), kasatura (it.), mavzer (alm.), şarapnel (fr.)

Oyun adları: *Azərbaycan dilində*- qonçuna (rus), zorxana (fars), ənzəli (xüsusi isim), makao (xüsusi) *Türkiyə türkcəsində*- çinko<sup>2</sup> (it.), döper (fr.), ıskarta (it.), kanasta (isp.), pırafə (yun.), tangram (ing.)

Qarışıq adları: *Azərbaycan dilində*- pilətə (rus.), şabaş (fars), rada (uk.), konka (rus), qudok (rus), leyka (alm.) *Türkiyə türkcəsində*- alabros (fr.)- kişilər üçün nəzərdə tutulan saç kəsim forması, alagarson (fr.)- qısa saç forması, alyans (fr.)-nişan üzüyü, damacana (it.)- su və mayeləri içində saxlamaq üçün iri plastik qab, empermeable (fr.)- yağışdan qorumaq üçün üst geyimi, hamak (fr.)- iki ağac arasında qurulan asılı yataq və s.

Nümunələrin qarşılıqlı müqayisəsi Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsində “ekzotizm” termininə qarşı münasibətin fərqli olduğunu deməyə əsas verir. Türkiyə türkcəsində “ekzotizm” termini sosial elmlərlə yanaşı, ədəbiyyatda üslubi keyfiyyət göstəricisi, modada yad, fərqli tərz ünsürü, incəsənətdə başqa mədəniyyətlərdən alınmış motiv kimi dəyərləndirilir. Dilçilik sahəsində bu termin xüsusilə fərqləndirilməmişdir. Türkiyə türkcəsində “kültürel ödəncəmə” nin tərkibində alınma söz kimi səciyyələndirilmişdir, lakin leksik-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmamışdır.

**Ədəbiyyat siyahısı**

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – 2-е изд., стер. – М: УРСС : Едиториал УРСС, 2004. – 571 с.
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı-2019 II cildə I cild 468s.
3. Renan E. Dilin kökləri üzərinə.(tərcümə edən Atakan Altınörs)./İstanbul.- Bilgi Kültür Sanat Yayıncılığı.-2015-135 s.
4. Валеева Г.М. Экзотическая лексика и ее лингвистические возможности Ученые записки Казанского Университетета./VI hissə.-117 s.
5. Y.Kemal “İnce Memed”. -2004-448 s.
6. Y.Səmədöglü. “Seçilmiş əsərləri”. Bakı, Şərq-Qərb.-2005-320s.

*Esmer Karimova*

***Comparative analysis of the equivalence of exoticisms in Azerbaijan language and Turkish of Turkey***

***Summary***

In the globalized world, the mutual influence of language is manifested more at the lexical level today, as it was historically. Although Azerbaijani and Turkish are languages that belong to the Oghuz group of Turkic languages, originating from the same lineage, differentiation over time has not left their mark on the vocabulary of the language. Exoticisms are also one of the functional types of borrowings. Exoticisms are lexical units that carry the endemic characteristics of the different languages and cultures. Along with similarities, different forms are also encountered in both languages. Similarities are traced in exoticisms that arose under the influence of Arab-Persian culture. Differences are immediately noticeable against the background of regional borrowings. In modern Turkish, this topic has not been studied in detail as an object of linguistic research.

**Keywords:** *exoticism, ethnolanguage, lexical-semantic borrowing, comparison of related languages.*

*Есмер Керимова*

***Сравнительный анализ эквивалентности экзотизмов в азербайджанском языке и турецком языке***

***Резюме***

В глобализирующемся мире взаимовлияние языков, как это было исторически, сегодня больше ощущается на лексическом уровне. Хотя азербайджанский и турецкий языки относятся к Огузской группе тюркских языков и происходят от одного корня, дифференциация с течением времени не оставила своего следа на словарном составе языка. Экзотизмы также являются одним из функциональных типов заимствований. Экзотизмы — это лексические единицы, несущие в себе эндемичные характеристики различных языков и культур. Наряду со сходствами в обоих языках имеются и различные формы. Сходство прослеживается в экзотиках, возникших под влиянием арабо-персидской культуры. Различия сразу заметны на фоне региональных приобретений. В современном турецком языке эта тема как объект лингвистического исследования подробно не изучена.

**Ключевые слова:** *экзотизм, этноязык, лексико-семантические заимствования, сопоставление родственных языков.*

***Çapa tövsiyə edən:***

***Bakı Slavyan Universiteti***

***Rəyçilər:***

***prof. İkrəm Qasımova***

***fil.ü.fəl.dok., dosent Gülnarə Əliyeva***